
AZ ELSZABADULT RÁCIÓ MÍTOSZA – HAJNAL ISTVÁN MODERNITÁSKÉPE

KOVÁCS GÁBOR*

Hajnal István munkásságának vezérmotívuma a szociológiai módszernek és látásmódnak a történelemtudományba történő beemelése, egyfajta történet-szociológia megteremtése volt. Ez kifejezetten polemikus szándékkal történt: a szellemtörténeti vagy éppen filozófiai szemléletmódot alkalmatlan instrumentumnak tartotta történeti problémák megközelítésére. Azonban az életművet csak felületesen ismerők számára sem lehet kétséges, hogy strukturalista ihletésű koncepciója háttérben egy határozott filozófiai antropológia és egy arra épülő karakteres történet-filozófia húzódik meg.

A hajnali teória magja egy objektivációs elmélet; erre épül rá az antropológia és a történelemfilozófia. Vázlatosan ez a következő: az ember mindennek-előtt eszközkészítő, anyagi és szellemi instrumentumokat előállító lény. Ezek az eszközök a természet anyagának tárgyiasítása révén létrejövő olyan objektivációk, amelyek az emberi élet formáiként léteznek. Ezekből szerkezetek, struktúrák épülnek fel. A struktúráképződés menete konstituálja az emberiség történelmét. Az egymást követő emberi társadalmak strukturálisan különböznek egymástól. A történetiség tehát struktúratörténet. Ezzel szemben a struktúrákat létrehozó emberi lények természete Hajnal szerint lényegében ahistorikus: az egymást követő struktúrákban az „örök emberi” nyilvánul meg, jöllehet mindig más és módon. A történeti folyamat magja az ahistorikus módon létező változatlan szubjektum.

Szellemi és anyagi objektivációkat létrehozó homo faberként az ember történeti lény, ezzel szemben észhasználó állatként, animal rationale-ként kívül áll a történelmen. Ám ennél többről is szó van itt. Nem véletlenül használtam az imént az észhasználó állat kifejezést. Hajnal több ízben explicit módon kifejti azt, hogy az ember az érteleme révén nemhogy nem emelkedik ki az állatvilágból, hanem éppenséggel ez a specifikusan emberinek tartott tulajdonsága az, ami miatt csak egy a sok állatfaj közül. A ráció biológiai adottság:

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet fő-munkatársa.

nem más, mint az élő szervezetekre általános módon jellemző önfenntartási ösztön egy sajátos változata, az emberi faj genetikai örökségének része. Ebben a koncepcióban gyökerezik az „ösztönszerű racionalizmus” szándékosan paradox fogalomösszetétele. Maga Hajnal a következőképpen fogalmaz: „Ha élesen akarnánk kifejezni a dolgot, azt mondhatnánk, hogy ha az ember csupán észére bízta volna a sorsát, mindmáig állat maradt volna. Az üres, számító, érdekre törő racionalizmus: határos az ösztönös állatisággal.”¹

Provokatív megfogalmazás, nem vitás. Szándékosan az. Hajnal szerint az ember objektivációs képessége az, amely alapvetően elválasztja őt az állatvilágtól. Nemcsak a fiatal Marx felfogása juthat itt eszünkbe, hanem Hannah Arendt *The Human Condition* című könyvének egy némely gondolatmenete is.² Hajnal nemigen rejtí véka alá, hogy ez az emberkép kifejezetten a modernitás autonóm, észhasználó individuumának kritikája akar lenni.

Az objektivációs képesség az, amely megszeli, humanizálja az állati racionalitást. Az emberi kéz munkája révén születő objektivációk korlátok közé szorítják az emberi önérdék gátlástalan és pusztító érvényesülését. Az egyének az általuk teremtett struktúrákon keresztül lépnek viszonyba környezetükkel és egymással; ennek mikéntjét, a struktúrákhoz való viszonyulás határozza meg. Ez vagy *szokásszerű*, vagy pedig *okszzerű*. Nem nehéz rájönni arra, hogy Hajnal ezt az oppozíciós jellegű fogalompárt attól a Max Weber-től veszi át, akinek modernizációs teóriáját – amelyben a puritán munkaetika alapvető szerepet játszik – szellemtörténeti magyarázatnak tekinti, s mint ilyet vehemens kritikával illeti. Mindazonáltal a szokásszerű és okszerű valójában nem más, mint a tradicionális és célracionális viselkedés weberi fogalmainak sajátosan hajnali magyarítása. Ezeket a terminusokat Hajnal a történeti anyag rendezésére szolgáló funkcionális viszonyfogalmakként vezeti be, ám a későbbiekben határozottan normatív jelentéstartalommal használja őket.³ Ezekkel a társadalomszerveződés egymással szembenálló két alaptípusát írja le; kifejezetten oppozíciós fogalomként használja őket. Ezek tulajdonképpen ideáltípusok, s egy társadalom attól függően szokásszerű vagy okszerű, hogy melyik társadalomszervező módszer jut benne domináns szerephez.

¹ A gépkorszak kialakulása. (1944) In. Hajnal István: *Technika, művelődés*. Tanulmányok. (A továbbiakban: *Technika...*) Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 1993. 312. o.

² Hannah Arendt: *The Human Condition*. Chicago, The University of Chicago Press, 1968. 284. o.

³ Kerékyártó Béla: „Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái.” In. *Századvég* 1997. 1. 98. o. A tanulmány témánk szempontjából azért lényeges, mert a szerző nyomatékosan hangsúlyozza Hajnal történelemszemléletének a korabeli kultúrkritikával fennálló rokonságát.

A szokásszerű társadalomban a szellemi és anyagi struktúrákhoz való viszonyulás nem az egyéni céloktól és törekvésektől függ, hanem a korábbi generációk által áthagyományozott szokások függvénye. Ez a fajta társadalomszerveződés a földművelő paraszti társadalmak sajátja: ezeknek ideáltípusa a középkori európai társadalom, de ehhez a típushoz tartozik India és Kína premodern társadalma is. Ezekben a társadalom strukturális alapja a parasztság.

A racionalizmusra épülő társadalomszervezés ideáltípusa az antik római, amelyben a politika, a pénz és a fegyver racionalizmusa brutális hatékonysággal a maga képére formálja az egész társadalmat.⁴ A kifinomult római civilizáció látványos teljesítményei Hajnal szerint csupán látványos díszletek, melyek mögött egy szűk katonai-politikai-szellemi elit a maga hasznára, önző érdek-racionalizmussal kisajátítja a társadalom által előállított anyagi és szellemi javakat. Az antik civilizációnak Hajnal teóriájában történelmileg egyetlen pozitív funkciója van: előkészíti talajt az őt követő középkori társadalomfejlődés számára⁵

Az antikot követő kora középkori európai társadalom domináns szervező elve a szokásszerűség, szerkezete erősen hierarchikus, de az egyébként nagyon egyenlőtlen társadalmi pozíciókat elfoglaló csoportok egy jól működő társadalmi organizmus funkcióteljesítő egységeiként működnek. Mélyen demokratikus társadalmak ezek – mondja Hajnal –, jóllehet természetesen nem politikai értelemben.⁶ Strukturális, elemi demokrácia volt ez, amelyben a vezető funkciókat birtokló nemesség és papság nem kizsákmányoló elitként telepedett rá a társadalomra, hanem társadalmi kiváltságaiért valóságos ellenszolgáltatást nyújtva, organikus módon, mintegy növényként nőtt ki a társadalom széles alapzataként funkcionáló parasztságból.⁷ Hajnalnak ez a középkor-értelmezése feltűnően emlékeztet Oswald Spengler teóriájára. De erről majd később. A lényeg az, hogy Hajnal szerint a középkorban a társadalom minden viszonylatát átszövő szokásszerűség megakadályozta a társadalomnak csoportérdekek által motivált, racionális eszközökkel és módszerekkel történő átszervezését.

A középkori társadalom alapvető pozitívuma abban a tényben rejlett, hogy mindenki egzisztenciája szokásszerű garanciákkal volt körülbástyázva. Ám ez az egzisztencia nem a modernitás által teremtett individuum létlehetőségeit és személyes életterét jelentette. Hajnal ember, közösség és természet

⁴ A technika fejlődése. (1937) In. *Technika...* 148. o.

⁵ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 34. o.

⁶ Rádióelőadás 1947. I. 13. In. *Technika...* 391–392–393. o.

⁷ Munkaszervezet, technika és demokrácia az európai fejlődésben. 1947. I. 13. In. *Technika...* 393–394. o.

organikus egybeszerveződésének arra a módjára gondol, amelyben a közösségi kapcsolataiba beleszótt egyén mind közösségéhez mind pedig a természethez személyes munkáján keresztül viszonyul.⁸ A lényeg az, hogy a kiindulópont nem az egyén célracionális cselekvése. Az embertársakhoz és a természethez való viszonyulást egyaránt a szokások, illetve az elvégzendő munka, végső soron a társadalmi objektívációk szabják meg. Ennek azonban ára van: az egyén kénytelen alkalmazkodni a társadalmi struktúra objektíválódott szabályrendszeréhez, ám Hajnal szerint az adott társadalmi mátrixban ezt nem éli meg kényszerként.

A koncepció a már érintett hajnali antropológiából fakad, mely szerint az emberi létehetőségek kiteljesítése, az emberi személyiség tartalmának kibontása, illetve gazdagítása kizárólag a munka révén lehetséges. Ám ennek a munkának: az emberi életet kiteljesítő tevékenységnek kell lennie, olyannak, amely a természeti anyagot dolgozza fel aprólékosan szeretetteljes odafigyeléssel; legyen szó földművelésről vagy kézművességről. Alapvető, hogy a munkatevékenységet nem uralhatja valamilyen külső cél. Elsődleges cél nem lehet sem a pusztá fizikai létfenntartás, sem pedig a pénzszerzés, mert akkor a munka végeredménye nem az emberi személyiség tartalmi gazdagodása, hanem elszegényedése, egyoldalúvá válása, aminek hosszabb távú társadalmi következménye elkerülhetetlenül mások munkájának kihasználása lesz. A munkának örömet kell okoznia; nem korlátoznia, hanem kiteljesítenie kell az emberben rejtőzködő létehetőségeket. Az ember a munka segítségével bontakoztatja ki lényének teljességét. Ez történik akkor, amikor a középkori kézműves szeretetteljes odafigyeléssel hajol a munkadarab fölé, s keze közül olyan műremek kerül ki, ami nemcsak önmaga tárgyiasítása, hanem saját benső lényegének gazdagítása is egyben. Ezzel szemben a bérért, a pusztá létfenntartásért végzett, vagy a piaci szempontokat – a készárut – figyelő munka elnyomorít, megfoszt az emberi élet teljességének megélésétől. Arra a kézenfekvő ellenvetésre, hogy a középkori jobbágy munkája vajon nem a létfenntartást szolgálta-e, Hajnal válasza az lenne, hogy nem, mert a munka célja ebben az esetben azoknak az objektívációs formáknak a fenntartása, amelyek a nem külső téloszként jelennek meg, hanem inherens módon realizálódnak a munkafolyamat során.

Hajnal elméletében az európai középkor történeti értelemben azért számít kivételesnek, mert az átfogó szokásszerűség nem vezetett a társadalmi viszonyok megkövesedéshez, hanem – mindenekelőtt az írásbeliség révén – magába olvasztotta az okszerűség elemeit, ezáltal rugalmassá és fejlődőképesé vált.

Nehéz volna megmondani, hogy Hajnalnál hol végződik a szociológiai módszert használó történész, és hol kezdődik a kultúrkritikus. Nagyon is ta-

⁸ *Az újkor története*. 74–75. o., *Az európai város kialakulása*. (1941) In. *Technika...* 215. o.

láló egyik értelmezőjének azon megállapítása, hogy elmélete, „egy válság-diagnózisból táplálkozik (...) és korkritikába torkollik.”⁹ Ha tekintetbe vesszük azt a korabeli kontextust, amely meghatározta Hajnal intellektuális szocializációját, ezen olyan nagyon nem is lehet csodálkozni. Annak megértéséhez, hogy mire gondolok, legalább egy-két mondat erejéig szükséges felvázolni Hajnal modernitáskonceptiójának főbb téziseit. Ez a kifejtés szükségképpen torzító lesz, mert az adott terjedelmi és időkorlátok miatt nemigen lehet érzékeltetni a hajnali koncepció inspiráló gazdagságát és eredetiségét, s kénytelenek vagyunk beérni a csupasz konklúzióval a hozzávezető út nélkül.

HAJNAL MODERNITÁSKÉPE ÉS A KORABELI KULTÚRKRITIKA

Az európai modernitás döntő különbsége Hajnalnál az antik római modernitással szemben az, hogy az előbbinek volt egy középkora, míg az utóbbinak nem.¹⁰ Európa azért tudott nagyobbat alkotni, messzebbre jutni, mint történelmi előfutárai, mert a szokásszerűség létezésének premodern szakaszában sokkal intenzívebben formálta át a társadalom egészét. Ám a modern történelem a későbbiekben Hajnal szerint az antikvitásból ismert sémákat követi: a mindennapi élettől elszakadt intellektuális módszerek, mindenekelőtt a pénz és a tőke felbontják a szokásszerű kötelekeket, és maguk alá gyúrik a társadalmat. Az európai kultúra azért magasodik ki a többi közül, mert itt ez a racionalizmus destruktív munkája a középkori előzmények egyedülálló gazdagsága és szívóssága miatt jóval nehezebb és hosszadalmasabb. Ám a végkimenetelt illetően Hajnal meglehetősen pesszimista.¹¹ Álláspontját egy paradoxon érzékelteti a leginkább: a modern kapitalizmusban az igazán modern az, ami premodern benne, azaz a középkori előzmények. A modern kapitalizmus társadalma addig emberségesebb és élhetőbb közösség antik elődjénél, míg teljesen el nem használja a középkori szokásszerűség által ráhagyományozott „életanyagot”. Hogy ez történetfilozófiai értelemben elkerülhetetlenül bekövetkezik, arról éppen úgy meg van győződve, mint Oswald Spengler, akinek a neve nem véletlenül merül immár másodszor ebben az előadásban. Ugyanis ő az, aki átvezetést jelent mondanám második részéhez, amiben azt az eszmetörténeti kontextust szeretném röviden, vázaltszerűen jelezni, amiben a kultúrkritikus Hajnal István nézeteit el lehet helyezni.

A kultúrkritikus Hajnal Istvánt itt azért kell hangsúlyozni, mert az a kontextus, amiben a történelemszociológiát művelő Hajnalt elhelyezhetjük,

⁹ Kerékgyártó Béla: i.m. 105. o.

¹⁰ *Az újkor története.* 126–127. o.

¹¹ "A technika fejlődése." (1937). In. *Technika...* 145. o.

nem egészen azonos ezzel, jóllehet vannak átfedések a kettő között; ilyen pl. Hans Freyer. Maga Hajnal mindig is hangsúlyozta, hogy milyen nagy hatással voltak rá a német és francia szociológia olyan alakjai, mint Comte, Durkheim, Lamprecht, Wundt, Freyer, Tönnies és Max Weber.¹² Ebben a felsorolásban a kultúrkritikai hagyományhoz való átmenetet a német szerzők jelentik: a legismertebb közülük kétségkívül Oswald Spengler. Az idő- és helyhiány miatt itt csak utalni lehet arra a speciális társadalmi-politikai és eszmetörténeti konstellációra, amely a századforduló utáni Németországot jellemezte, s amely az elveszített világháború után teljesedett ki igazán. A német helyzet specifikumát a korszak egyik értelmezője szerint az jelentette, hogy a modernizációs válság itt egybeesett a modernitásnak azzal a – századforduló környékén kezdődő – válságával, amelyre a korabeli német értelmiség határozottan konzervatív attitűddel reagált.¹³ A korabeli társadalomtudományi teóriák jellegzetes vonása, hogy – akárcsak Hajnal – oppozíciós fogalompárokkal dolgoznak: kultúra-civilizáció, organisztikus-individualisztikus, organikus-mechanikus, tradicionális-rationális vagy Gemeinschaft-Gesellschaft. Ezekben többnyire a középkor és modernitás szembeállítása történik meg, oly módon, hogy a fogalompár a középkort leíró tagja pozitív, míg a másik, a modernitást jellemezni kívánó tagja negatív értékkonnotációban szerepel,¹⁴ vagyis a társadalomfejlődés pozitív modelljeként a középkor jelenik meg. Ennek az egész gondolatkörnek a képviselői ahhoz az eszmeáramlathoz kapcsolódtak, amelyet konzervatív forradalomként szoktak emlegetni.

Hajnal esetében az a szokásszerűség-okszerűség fogalompár, amelyre az empirikus történeti anyagot felfűzi, ugyancsak a középkort és a modernitást állítja szembe, oly módon, hogy eközben elutasítja a lineáris történelemszemléletet; ám ezt sajátos módon teszi. Ugyanis az európai történelmet egészen a középkor végéig maga is az érték-akkumuláció jegyében zajló progresszióként ábrázolja, ám a modernitás küszöbét átlépve az addig lineáris történeti fejlődés ciklikussá változik, s a hajnali teória a modern történelmet – nagyon hasonlóan a kultúra–civilizáció sémájával dolgozó spengleri filozófiához – megkövesedő, kiüresedő, értékvesztő folyamatként festi le. *Az újkor története* című könyvében minden alkalmat megragad, hogy kritizálja a felvilágosodás szabadságfogalmát; ez szerinte a mechanikus, külsődleges racionalizmus terméke, mely kizárólag a politikai szabadság fogalmát ismeri. A mechanisz-

¹² "Történelem és szociológia." (1939) In. *Technika...* 161–204. o.

¹³ Thomas Nipperdey: *Probleme der Modernisierung in Deutschland*. In. *Ders. Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München 1986. 44–59. o. Idézi: Detlef Felken: *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. München, Verlag C. H. Beck, 1988. 246. o.

¹⁴ Robert Nisbet: *Konzervativizmus: Álom és valóság*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1996. 99–100. o.

tikus jellegű, a szavazati arányokon alapuló parlamentáris demokrácia szükségképpen vezet a társadalmi erőforrásokat monopolizáló csoportok uralmához, fejtegeti Hajnal, lényegében megismételve a spengleri kritikát, amelyben a modern parlamentáris demokrácia valójában az erők uralmát eltakaró fügefalevél.¹⁵

Hajnal opciója az a középkori organikus szabadság, amely a szokásszerű társadalom kötelékeibe beágyazott egyénből indul ki, s amely szabadságként nem a korlátok eltávolítását definiálja, hanem a személyies munkateljesítmények szabad versenyét, ahol is ez a verseny éppen azért folyhat a fair play szabályai szerint, mert a szokásszerűségeen alapuló társadalmi struktúrák ezt garantálják. Lakatos Lászlónak, Hajnal sajnálatosan fiatalon elhunyt monográfusának van erre egy találóan paradox fogalomösszetétele: *szabadverse-nyes tradicionalizmus*.¹⁶

Hajnal racionalizmus-kritikájából egyenesen következik a kalkulatív érdekracionalitáson alapuló kapitalizmussal, végső soron a modernitás homo oeconomicus-szával szembeni averziója, amely az említett ciklikus történelemképbe szövődik bele. Ismét csak Spenglerhez hasonlóan nála is több modernitás van. Gondolatmeneteinek visszatérő motívuma az, hogy a kapitalizmus első történelmi kiteljesedésére az antik Rómában került sor, amely nézete szerint megelőlegezte a modern kapitalizmus szinte valamennyi negatívumát: a társadalom atomizálódását, a nagyipari bérabszolgaságot, a profitelv győ-

¹⁵ „Csak a tapasztalat döbbsentett rá, és csak az egész fejlődés végén, hogy a nép jogai és a nép befolyása: két különböző dolog. Minél általánosabb a választójog, annál kisebb a választók hatalma (...) alkotmányos jogaival az ember csak akkor élhet, ha pénze van (....) Végül olyan érzése támad az embernek, hogy az általános választójog egyáltalán semmiféle valóságos jogot nem tartalmaz; még a pártok közötti választás jogát sem, hiszen a hatalmi képződmények pénzeszközeikkel a maguk területén a szó és az írás összes szellemi eszközét uralják, és ezáltal tetszés szerint irányíthatják az egyéneknek a pártokról alkotott véleményét (...) Minél alaposabban felszámolják politikailag a rendek és a foglalkozások természetes társadalmi tagozódását, annál formátlanabbá, annál magárahagyottabbá válik a választók tömege, annál feltétlenebb lesz kiszolgáltatottsága az új hatalmaknak; a pártvezetőségeknek, akik a szellemi kényszer minden eszközét felhasználva saját akaratukat erőltetik reá, és akik maguk közt vívják meg a hatalomért a harcot, olyan módszerekkel, amelyekből a tömeg végső soron se nem lát, se nem ért semmit, és akik a közvéleményt csak maguk kovácsolta fegyverként használják – egymással szemben. De éppen ezért űz minden demokráciát valamiféle ellenállhatatlan erő arra az útra, amely végül is önfelszámolódásához vezet.” /Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya II*. Fordította Simon Ferenc. Budapest. Európa Kiadó, 1994. 655–656–657–658. o. /

¹⁶ Lakatos László: *Az élet és a formák*. Hajnal István történet-szociológiája. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1996. 153. o.

zelmét az emberhez méltó élet elve fölött és a nagytőke jogainak mindenekfölött való érvényesítését.¹⁷

Hajnal kultúrkritikai gondolatmeneteiben kétségkívül ott lappanganak az ökológiai szemlélet csírái. Elképzelései e tekintetben számos ponton párhuzamosan futnak annak a Lewis Mumfordnak a teóriájával, aki Hajnalhoz hasonlóan szintén igen erősen kötődött a korabeli német kultúrkritikai hagyományhoz. Mumford alaptézise az, hogy a mechanikus világképet fel kell váltania egy olyan új világképnek, mely a természettel való organikus viszonyt tartja legfőbb értéknek. Jóllehet Hajnalnál ez explicit módon ugyan nem fogalmazódik meg, ám a kapitalizmust bíráló gondolatmeneteinek egyik fő motívuma kétségkívül az, hogy ez a típusú társadalomszerveződés az emberhez hasonlóan a természetet is pusztán hasznos és kihasználható tárgynak tekinti; természethez való viszonyát a célracionalitáson alapuló megoldások irányítják:

„Nagy mintagazdaságok keletkeztek, a vidék képe megváltozott – nincs szabad táj, minden mértani formákat vesz föl, a fű zöldje, a gabona aranya is rációt lehel. Az épületek nem otthonok már, hanem gazdasági munkatelepek. Az állat nem meghitt jószág, hanem tenyésztett hústömeg.”¹⁸

¹⁷ Ezt legrészletesebben „A gépkorszak kialakulása.” (1944) című tanulmányában fejti ki. In. *Technika...* 299-355. o.

¹⁸ *Az újkor története.* 561. o.